

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 903.1 (477)

ВИШКІН Руслан Германович

**ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ
СЕРЕДЬОГО ПОДНІПРОВ'Я КІНЦЯ I - V СТ.Н.Е.**

Спеціальність 07.00.04 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

00711267 (0)

4В34.673
зі слов'янської археології Інституту

Науковий керівник

доктор історичних наук, старший
науковий співробітник
Р.В.Терпиловський

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор
І.С.Ринокур
кандидат історичних наук
Н.М.Кравченко

Провідна установа

Інститут українознавства
НАН України ім. І.П.Крип'якевича

Захист відбудеться "15" "травня" 1996 р. о "14" годин
на засіданні спеціалізованої ради шифр Д.50.25.01 для
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук при Інституті археології НАН України,
252025, м.Київ, вул.Володимирська, 3.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
археології НАН України (м.Київ, вул.Видубецька, 40).

Автореферат розіслано

"10" "квітня" 1996 р.

Учений секретар спеціалізованої ради

кандидат історичних наук

В.Петраш

В.О.Петрашенко

Загальна характеристика роботи.

Вплив навколишнього середовища на розвиток суспільства - одна із головних методологічних проблем у висвітленні закономірностей історичного процесу. Серед дослідників все частіше постає питання про "екологізацію науки" і зокрема археологічних досліджень. Останнім часом ця проблема стає актуальною у вивченні господарства носіїв археологічних культур, що приймали участь у слов'янському етногенезі.

Актуальність дослідження господарчого розвитку пізньозарубинецьких, київських та черняхівських племен пов'язана з тим, що механізми історико-культурних перетворень в римський час залишаються одними із найбільш принципових в сучасній археології. Культуро-генетичні процеси, що відбувалися в Середньому Подніпров'ї в ті часи являли собою багатфакторне явище, в якому приймали участь місцеве слов'янське населення і племена-мігранти (готи, сармати). Історико-культурна ситуація ускладнювалася впливом з боку римських провінцій, що яскраво виявилася в черняхівській культурі.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі особливостей господарчого розвитку та встановленні причин і форм історико-культурних перетворень кінця I - V ст. н. е. Господарство аналізувалось за життєзабезпечуючими галузями - землеробством, скотарством та промислами. Середнє Подніпров'я є найбільш цікавим для нашого дослідження тому, що він був контактною зоною між київською та черняхівською культурами, а також містить попередні пам'ятки пізньозарубинецького типу.

В роботі вирішується низка завдань: визначення особливостей екологічних ніш цих культур, дослідження археологіч-

ного, палеоботанічного та остеологічного матеріалів для реконструкції господарства, а також відтворення чинників та механізмів змін археологічних культур.

В дослідженні використані **види джерел**: археологічні (монографії, публікації, зводи, звіти), географічні (різномасштабні топографічні, ландшафтні карти, довідкова література), палеоботанічні та остеологічні матеріали, література з етнографії та філософії.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше розглянуто специфіку господарчого розвитку носіїв культур I - V ст.н.е. в комплексі із особливостями природного оточення. Екологічні ніші використано як одну із ознак для культурно-хронологічного визначення пам'яток, які відомі лише за розвідками. Вперше вивчено системи заселення території пізньозарубинецькими, київськими та черняхівськими племенами за декількома рівнями: від території культури в цілому до окремих пам'яток. В науковий обіг вводяться пам'ятки I-V ст.н.е., що були відкриті останнім часом. Доведено, що однією з головних причин трансформації археологічних культур є зміна засобів та напрямків господарювання для подолання еколого-демографічної кризи.

Апробація результатів дослідження здійснена у формі доповідей на VI республіканській конференції молодих вчених (Київ, 1987), науково-практичній конференції (с.Вілогородка, 1991) та міжнародному колоквиумі (Берлін, ФРН, 1995). Положення роботи викладені у низці статей та тез, а також окремому розділі наукової теми "Оточуюче середовище і стародавнє населення України (моделі господарчої адаптації)", яка виконувалась в Інституті археології НАН України у 1992-1994 рр.

Практична апробація методики дослідження систем розселення здійснена в процесі загального обстеження території Правобережжя Київського Подніпров'я.

Результати дослідження мають **практичне значення** при написанні узагальнюючих робіт з історії та археології Східної Європи першої половини I тис. н.е., а також при підготовці курсів з археології та давньої історії України. Методика отримання комплексної інформації про територію заселення дозволяє прогнозувати відкриття нових пам'яток у менш досліджених регіонах і застосовувати її для створення господарсько-екологічних моделей інших археологічних культур.

Структура і обсяг дисертації обумовлені цілями та завданнями дослідження і складається з вступу, п'яти розділів (171 стор.), списку літератури, архівних матеріалів та додатків, що містять в собі карти, таблиці, рисунки, списки пам'яток, легенду до карти (разом 96 сторінок).

В дисертації висвітлюються такі **основні положення**: 1) специфіку господарського розвитку населення I - V ст.н.е. Середнього Подніпров'я репрезентують дві форми господарської адаптації до навколишнього середовища - "традиційна" ранньослов'янська та "провінційно-римська" черняхівська; 2) одними із головних причин змін археологічних культур є еколого-демографічні кризи, що порушують рівновагу у системі "суспільство - господарство - природа"; 3) різні господарсько-екологічні моделі мали різні ступені стійкості до еколого-демографічних криз. Зовнішні фактори (навали, міграції тощо) є каталізаторами, які прискорюють культурно-історичні перетворення.

Зміст роботи.

Розділ 1. Історіографія. Проблеми методології та методів дослідження.

Історіографія. Концептуальні ідеї взаємодії природного середовища та суспільства виникають в філософії з XVI ст. Вони розроблялись Ж.Боденом ("теорія середовища"), Ш.Монтеск'є, Р.Мальтусом. Подальший розвиток цей напрямок набув в XIX-XX ст. у Ф.Ратцеля (школа антропогеографії), К.Маркса і Ф.Енгельса (питання азіатського способу виробництва та вимушеної еміграції), П.Тейяра-де-Шардена та В.і.Вернадського (проблеми ноосфери), А.Дж.Тойнбі (концепція "виклик-відповідь" та Л.М.Гумільова (проблеми етногенезу і біосфери).

У вітчизняній археології подібний напрямок ("екологічна археологія") тільки формується. Багато уваги аналізу природного оточення археологічних пам'яток та культур відведено у дослідженнях П.М.Долуханова, М.Ф.Косарева та В.О.Анучіна. Останнім часом зросла увага до цієї проблематики серед археологів-славістів для вивчення господарського розвитку культур I тис.н.е.: зарубинецької (С.П.Пачкова, А.М.Облсмський), київської та черняхівської (Е.О.Симонович, Н.М.Кравченко, Р.В.Терпиловський), пеньківської (Д.І.Левченко), слов'янських культур другої половини I тис.н.е. (А.П.Томашевський).

Головними методологічними засадами дослідження автор вважає: 1.Вивчення взаємодії суспільства і оточуючого середовища є важливим фактором при реконструкції історичного процесу. Створення господарсько-екологічних моделей археологічних культур дає змогу розглянути цю взаємодію на конкрет-

них прикладах. 2. Різні форми господарювання обумовлюють специфіку розвитку суспільства і особливості його соціальної організації. За часи, коли природна продуктивність оточуючого середовища не підірвана активною людською діяльністю та негативними природними явищами виникає ситуація економічної стабільності і демографічного зростання. Період оптимуму закінчується через природні зміни та антропогенний вплив на екологічну нішу. Виникає ситуація "еколого-демографічної кризи", коли екологічна ніша не в змозі задовольнити потреби суспільства. 3. У кризовій ситуації суспільство постає перед дилемою: 1) залишившись на старій території, інтенсифікувати діяльність за рахунок вдосконалення засобів праці та впровадження нових форм господарювання; 2) обрати шлях міграцій у пошуках нових територій (екстенсивний напрям). Реакцією суспільства були зміни в господарстві, що зрештою призводить до зміни археологічних культур.

Під час роботи використовувались такі методи дослідження як картографування пам'яток, отримання комплексної фізико-географічної характеристики території, складання банку даних пам'яток регіону, кореляція різних видів джерел, статистичний метод обробки даних тощо. Особливо важливим є метод суцільного обстеження території на рівні мікрорегіону. Потенційні інформаційні можливості пам'яток, відомих за розвідками, засвідчує той факт, що для черняхівської культури вони становлять 90-95% від загальної кількості, а для київської - 65-70%.

В дослідженні використана середньомасштабна (1 : 100000) ландшафтна карта Київщини, що складена В.І.Галицьким, В.С.Давидчукм та іншими. Таким чином, визначався екологіч-

ний спектр пам'ятки, сукупність яких утворює екологічний комплекс всієї культури.

Для роботи складений комп'ютерний банк даних пам'яток римського періоду (пізньозарубинецьких (90), київських (237) та черняхівських (564) на території Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей України та суміжних регіонів Росії та Білорусі.

Розділ 2. Пізньозарубинецька господарсько-екологічна модель.

Територія розселення пізньозарубинецьких племен охоплює басейни Дніпра, Південного Бугу, лісостепове Лівобережжя та верхів'я Сіверського Донця.

Гідромережа. Вважається, що річки, які впадають в Чорне море (Дніпро, Південний Буг, Дон), є річками першого порядку, їх притоки - річки другого порядку, а притоки притоків відповідно - третього, четвертого, п'ятого порядку і так далі. Після аналізу гідромережі 90 пізньозарубинецьких пам'яток було визначено, що: 3,3% мають одно-; 33,7% - дво-; 52,2% - трьох-; 10,9% - чотирьохчленну гідромережі. Цей показник демонструє тенденцію до віддалення пізньозарубинецьких племен від долини Дніпра вздовж його великих притоків.

Кожний із чотирьох типів пізньозарубинецьких пам'яток має чітку регіональну локалізацію: тип Почепу пов'язаний із Деснянським регіоном (середня та верхня течія); тип Рахин - із Південнобузьким регіоном; тип Тернівки-2-Карташинева-2 - із межиріччям Сейму і Сіверського Донцю. Лише тип Гринів має "трансрегіональний" характер - пам'ятки цього типу зафіксо-

вані в усіх регіонах, що дає можливість припустити, що вони залишені другою хвилею розселення пізньозарубинецьких племен.

Характеристика культурного шару. Хоча площа та потужність культурного шару на поселеннях визначається часто досить приблизно, його необхідно враховувати як важливий показник життєдіяльності населення. Проаналізовано площу шару бі-та потужність 20 пізньозарубинецьких поселень. За площею поселення розподілилися на: "малі"- до 0,9 га (27%); "середні"- 0,9-1,8 га (33%); "великі"- 1,8-4,5 га (28%); "суперпоселення"- 4,5- 6,3 (12%). За потужністю шару поселення розподілилися на: "малопотужні"- 0,1-0,2 м (17%); "середньопотужні"- 0,2-0,3 м (34%); "потужні"- 0,4-0,6 м (28%); "суперпотужні"- 0,7-0,8 м (22%).

Кореляція показників, що перераховані вище, гідромережі чітко демонструє, що найбільші за площею та потужністю пізньозарубинецькі поселення розташовані на річках третього порядку.

Екологічна структура пізньозарубинецького ареалу досліджена за такими ознаками: фізико-географічне районування, ландшафтні, топографічні умови та ґрунти.

До зони мішаних лісів відносяться пізньозарубинецькі пам'ятки типу Грині, типу Лочеп та типу Лютіж. Окремі пам'ятки типу Грині входять до лісостепової зони.

До зони лісостепу відносяться пам'ятки південнобузького типу та типу Картамишева-2-Тернівки-2, але переважна більшість останніх знаходиться на території Росії в межах Середньоросійської провінції.

Ландшафти, які займають пізньозарубинецькі пам'ятки, відносяться до заплавної типів.

За рельєфними ознаками 56,9% пізньозарубинецьких поселень приурочені до заплав, 34,5% - до терас і 8,6% - до рівнини (найчастіше до мисових останців)

Пізньозарубинецькі поселення розташовані переважно на дерново-підзолистих, піщаних, глинисто-піщаних, супіщаних, оглеєних та сірих лісових ґрунтах.

Пізньозарубинецькі племена певною мірою продовжують використовувати зарубинецьку екологічну нішу, але разом із цим спановують і нову, віддаляючись від долини Дніпра вдовж його притоків: Псла, Сули, Тетерева, Десни та вдовж Південного Бугу та Сіверського Донця.

Господарство пізньозарубинецьких племен. Землеробство.
Більшість пізньозарубинецьких поселень, скоріш за все, були так званими "починками", які функціонували недовго, внаслідок чого потужний культурний шар сформуватися не встигав. Найбільш вірогідною формою пізньозарубинецького землеробства була підсічна. Про це свідчить як специфіка екологічної ніші пізньозарубинецьких племен, так і велика питома вага серед зернових такої "підсічної" культури як просо. На пізньозарубинецьких пам'ятках не відомо жодної знахідки знарядь праці, які характерні для орного землеробства. Серед знарядь для збору врожаю відомі більше 10 залізних серпів та серпоподібних ножей.

Пізньозарубинецький палеоботанічний комплекс (ПБК) визначається за трьома палеоботанічними спектрами (ПБС) (Лютіж, Оболонь, Грині) і складається з: проса- 54,5%, ячменю- 17,3%, різних видів пшениці- 11,4%; овсу- 4%; хрестоцвітних- 3,5%; жита- 3%; гороху- 2,5%; коноплі і льону- по 1,5% та терну- 0,9%.

Скотарство. Склад пізньозарубинецького свійського стада реконструйований за остеологічним комплексом (ОК), який складається з чотирьох остеологічних спектрів (ОС) (Гернів-ка-2, Оболонь, Почеп, Приоскольське-1). Свійський комплекс за особами складається з: великої рогатої худоби-43,8%; свині, малої рогатої худоби- по 19.5%; коня- 15,7%; собаки- 1%.

Промисли. Спрямованість пізньозарубинецького полювання відбиває промисловий ОК, у якому провідні місця належать оленю (27,3%), кабану (21,2%) та лосю (21,2%). Полювали також косулю, зубра, ведмедя, бобра, видри, зайця, сурка та дику птицю. Речами мисливського озброєння (як, можливо, і військового) є знахідки двох двошпінних наконечників стріл (Синьково, Почеп). ОС поселення Оболонь характеризується великою кількістю кісток риб, що засвідчує наявність рибальства, як одного із важливих промислів. До рибальського знаряддя належить знахідка залізного рибальського гачка (Лютіж).

Розділ 3. Київська господарсько-екологічна модель.

Просторово-територіальна структура. Виділяються чотири великі територіальні групи пам'яток київської культури: 1) середньодніпровська; 2) верхньодніпровська; 3) деснянська та 4) лісостепова лівобережна. В загальних рисах територія київської культури багато в чому збігається із зарубинецьким та пізньозарубинецькими ареалами.

Гідромережа була проаналізована за 248 київськими пам'ятками: 8% пам'яток пов'язані із річками першого; 36% - другого; 37% - третього; 11% - четвертого; 3% - п'ятого; 2% - шостого та сьомого порядків. Київська і пізньозарубинецька гід-

ромережі мають як спільні риси (більшість пам'яток мають трьохчленну гідромережу), так і відмінності (відсутність пізньозарубинецьких пам'яток на річках п'ятого, шостого та сьомого порядків).

Мікрорегіональна просторова структура. Встановлено дві системи розташування київських пам'яток - "ланцюжкова" (безпосередньо вздовж берегів річки) та "гніздова" (пам'ятки відтягнуті вглиб міжрічкових рівнин). Певна частина поселень знаходиться в щільному оточенні черняхівських поселень, утворюючи локально-територіальну групу. Інтервальність між київськими поселеннями не стійка: на Стугні- від 1 до 9 км, до 10 км на Ірпіні, на Красній- 1-4 км. Виділяються окремі групи пам'яток із відносно сталим інтервалом від 0,5-1 км до 3 км. Приблизно така ж інтервальність зафіксована і для регіону Подесення.

Характеристика культурного шару отримана після аналізу площі 150 та потужності 92 поселень. Після відповідних розрахунків за площею поселення були розподілені за групами: "малі"- до 2 га (50%); "середні"- 2,04-4,08 га (28%); "великі"- 6,12-14,28 га (20%) та "суперпоселення"- 18-24,5 га (5%). За потужністю поселення розподілились на: "малопотужні"- 0,1-0,3 м (15%); "середньопотужні"- 0,3-0,5 м (53%); "потужні"- 0,5-0,7 м (22%) та "суперпотужні"- 0,7-0,9 м (10%). На всіх київських "суперпоселеннях" (за площею і потужністю) обов'язково присутній черняхівський імпорнт. Всі вони прив'язані до одно- двс- або трьохчленної гідромережі, тобто знаходяться або на Дніпрі, або на його найбільших притоках. Очевидно, "суперпоселення" засновувались та розвивались поблизу Дніпра, як важливої транспортної артерії, яка

відіграла принципову роль у спілкуванні із оточуючим світом. Цілоком можливо, що ці пам'ятки являють собою певні територіальні або племенні центри київської культури. На розгалуженій гідромережі (шостого, сьомого порядку) знаходяться "малі" поселення.

Екологічна структура. Київська культура займає територію двох фізико-географічних зон: зону мішаних лісів та зону лісостепу. Середня Наддніпрянина розташована у трьох фізико-географічних провінціях, які в свою чергу підрозділяються на 9 областей та 45 районів.

Головними природними ознаками північної частини мікрорегіону є низовинний рельєф із заболоченням річкових долин, позитивним балансом вологи, пануванням дерново-підзолистих ґрунтів на піщаному субстраті, високим рівнем ґрунтових вод та значним поширенням соснових лісів. Для південної частини мікрорегіону характерним є переважання ландшафтів височинного підкласу із різними типами чорноземів, значним поширенням яружно-балкових місцевостей із переважно широколистяними лісами. Переважна більшість київських пам'яток тягнє до північної (подільської) частини, але певна кількість знаходиться і в південній (лісостеповій) частині.

Екологічний комплекс (ЕК) київської культури в цьому регіоні складається із 47 екологічних спектрів (ЕС), які були отримані після нанесення київських поселень на середньомасштабну ландшафтну карту урочищ. Київський ЕК складається з п'яти типів ландшафтних сполучень: рівнинних (8,2%), рівнинно-схилових (4,1%), терасово-донних (6,1%), заплавно-терасових (55,1%) та рівнинно-балочних (26,5%). Ці типи можна розподілити на два класи: рівнинний (підвищений) - 39% київсь-

ких поселень та заплавної (знижений) - 61% поселень. Таким чином, на першому місці серед основних форм рельєфу для київської культури на Київщині знаходяться тераси (31,8%), далі йдуть заплави (28,7%), рівнини (20,2%), балки (13,8%), дюни (3,2%) та схили (2,1%). Для вираження сталості екологічних ніш київських поселень вводяться поняття "Індекс рельєфної сталості" (як середнє арифметичне між кількістю пам'яток та кількістю притаманних типів сполучень форм рельєфу, який дорівнює 9,4) та "Індекс ландшафтної сталості" (як середнє арифметичне між кількістю пам'яток та кількістю варіантів ландшафтних сполучень, що дорівнює 2,35).

Господарство племен київської культури. Землеробство київських племен існувало у підсічній та орній формах. Природні умови підсіки представлені пам'ятками, що розташовані в заплавно-терасових та терасово-дюнних умовах, які характерні для 61% поселень. Мобільність населення при підсічному землеробстві пояснює слабкий культурний шар на більшості київських поселень. Очевидно, що певна частина київських пам'яток була не стаціонарними поселеннями, а "починками". Вагомю ознакою наявності "підсіки" в київській культурі є ПБК, який складається з ПБС 13 київських поселень. На першому місці у київському ПБК знаходиться просо (60,8%), далі йдуть ячмінь (14%), пшениця (різних видів) (12%), жито (7%), овес (4,4%), горох та конопля, які складають менше 1%. Питома вага проса у ПБК київської культури в 1,4 рази вищій, ніж у черняхівській культурі. На орне землеробство київських племен вказують уламки залізних наральників (Улянівка-1, Каме-нево-2, Обухів-7) та ротатійних жорен від ручних млинів (Ро-ще, Улянівка, Виблі, Киселівка-2, Спаське, Абідня, Погреби).

Серед землеробських знарядь на київських поселеннях відомі знахідки залізних серпів (біля 20 екв.), які відрізняються від зарубинецьких більшою розвинутістю форми і розмірами і мають прями аналоги в черняхівській культурі, які разом із металевими наральниками і ротаційними жорнами являють собою повний агротехнологічний комплекс знарядь праці орного землеробства, який був імпортований черняхівським населенням. У ПЕК тенденцію до розвитку орного землеробства київськими племенами ілюструють "орні" культури як пшениця та жито, питома вага яких порівняно із зарубинецьким та півнозарубинецьким ПЕК зростає в 2-3 рази. В умовах ефективних для рільництва ("черняхівських") знаходиться приблизно третина київських поселень. Таким чином, є всі підстави для висновку, що приблизно третина київського населення використовувала орну форму землеробства.

Скотарство київського населення визначається через ОК, що складається з шести ОС. 37,8% київського ОК складає велика рогата худоба, свиня- 27,6%, мала рогата худоба- 17,3%, близько 10%- кінь; собака- 6,3% та птиця- 0,8%. Порівняно із півнозарубинецьким часом у київських племен зникає абсолютна перевага великої рогатої худоби і зростає питома вага свині. Скотарство київських племен було присадибним, про що свідчить велика питома вага в свині та загони для худоби на поселеннях (Гочево-1, Вукріївка-2, Шишино-5), Серед знайдок скотарського реманенту відомі залізні пружинні ножиці (Абідня) та "калатали" (Тазово, Улянівка-1).

Промисли займали важливе місце в господарсько-екологічній моделі київської культури. Про полювання київського населення свідчать кістки диких тварин (1/5 ОК), серед яких є

як "м'ясні"- лось, зубр, тур, олень, кабан, так і "хутряні"- ведмідь, лисиця, заєць, вовк. Відомі на київських пам'ятках амулети-підвіски з пазурів або іклів диких тварин, що характерні для мисливців (Виблі, Мотовилівська Слобідка-4). До мисливської зброї можуть бути віднесені понад 15 знахідок наконечників стріл (Тайманово-2, Гочево-1, Абідня, Каменєво-2, Улянівка-1), два уламки списів (Улянівка, Олександрівка). Половання відбиває зміну пріоритетів в господарчому розвитку культур першої половини I тис.н.е: якщо для зарубинецької культури співвідношення між дикими та свійськими тваринами становить 34% до 65%, то для київської культури - 18,3% до 81,7%.

Рибальство київського населення знаходить своє відображення у кістках великих риб на поселеннях (Роїще, Улянівка, Киселівка та Виблі), знахідках залізних рибальських гачків (Тайманово-2, Коваровичах-2, Букріївка-2, Тазово), залізного гарпуна (Гочево-1), кочедиків для плетіння сіток та обпалених глиняних грузил до рибальських сіток. У промисловому ОК кістки риб складають 19,4%. Раціон київського населення доповнювався і продуктами збиральництва.

Розділ 4. Черняхівська господарсько-екологічна модаль.

Просторово-територіальна структура. Для характеристики структури території заселення регіону в роботі використана інформація про 562 черняхівських поселення в межах Житомирської (107 поселень), Київської (307), Сумської (65) та Чернігівської (83) областях.

Гідромережа. Враховані гідрографічні умови 599 черня-

хівських пам'яток (враховуючи і могильники) півночі Лісостепу: 1,2% пам'яток пов'язані із річками першого порядку; 12,5%- другого; 42,9%- третього; 25,5%- четвертого; 14,7%- п'ятого; 1,3%- шостого; 1,3%- сьомого; 0,5%- восьмого порядків. Гідромережа чітко відбиває процеси подальшої внутрішньої колонізації черняхівськими племенами малих міжрічкових чорноземних рівнин.

Мікрорегіональна просторова структура. Як і київські поселення, черняхівські пам'ятки репрезентують дві системи розселення - "ланцюжкову" та "гніздову". При ланцюжковій системі на невеликих ділянках утворюються компактні групи з 3-7 пам'яток. Гніздова система пов'язана із балково-яружною ероційною мережею. Часто черняхівські пам'ятки при "гніздовій" системі оточують одне київське поселення, утворюючи локально-територіальну групу. На Правобережній Київщині можна виділити декілька подібних груп (Снітинківсько-Оленівська, Великовідшанська, Малодмитровицька, Жуківецько-Черняхівська), на Лівобережній - біля с.Селище. В групі обов'язково знаходиться "центральне" поселення, яке значно перевищує за площею сусідні. Немає випадків, коли два дуже великих поселення (площею понад 20 га) знаходились би поруч в одній групі. Можливо, центральні поселення були тим ядром, навколо якого виникала решта поселень групи.

Інтервальність чітко зафіксована у багатьох випадках: відстань між сусідніми поселеннями в групі дорівнює в середньому 2 км (+/- 500 м). Цей показник існує і для "ланцюжкової", і для "гніздової" систем. Це дає змогу визначити, що господарські угіддя оточували поселення смугою шириною приблизно в 1 км і на кожний гектар "житлової" площі поселення

припадає в середньому 125 га господарчих угідь.

Культурний шар проаналізовано за площею для 385 та за потужністю для 160 поселень. Після статобробки за площею поселення розподілились на: "малі" до 2,4 га (38,1%); "середні"- 2,4-7,2 га (40,1%); "великі"- 7,2-26,4 га (18,1%); "суперпоселення"- 26-45 га (2,7%). За потужністю поселення розподілилися на: "малопотужні" до 0,3 м (11,5%); "середньопотужні"- 0,3-0,6 м (57,1%); "потужні"- 0,6-0,9 м (21,8%); "суперпотужні"- 0,9-1,5 м (9,5%).

Кореляція цих ознак виявляє чітку закономірність, аналогічну до київських поселень. Черняхівські "суперпоселення" розташовані на річках другого порядку тобто, у відносній близькості до Дніпра, як важливої комунікаційної артерії.

Екологічна структура. Черняхівська культура поширюється в зонах Лісостепу та Степу. В свій час Е.О.Симонович визначив північну межу культури кордоном чорноземних ґрунтів, які обумовлюють одну з головних ознак лісостепових ландшафтів.

Черняхівський ЕК цього регіону, складається з 217 ЕС поселень, які були нанесені на ландшафтну карту. Визначені 46 різноманітних варіантів ландшафтних сполучень. За особливостями форм рельєфу варіанти розподіляються на 7 типів: рівнинно-балковий (37,9%); рівнинно-схилловий (13,4%); рівнинно-терасовий (4,9%); заплавно-терасовий (25%); терасово-схилловий (2,2%); заплашний (0,4%); терасовий (16,1%). Характерними можна вважати два "рівнинних" (51,3%) та два "терасових" (41,1%) типи. Таким чином, 30,7% черняхівських поселень пов'язані із рівнинами; 26,3% - із терасами; 20,7% - із балками; 13,9% - із заплавами; 8,5% - із схилами.

Показники "Індексу ландшафтної сталості (4.7)" та "Ін-

дексу рельєфної сталості" (31) переконливо демонструють високий ступінь вимогливості черняхівських племен до природних умов оточуючого середовища, у 2-3 рази вищий порівняно із київським. Це дає підстави говорити про черняхівську господарсько-екологічну модель як про "стенобіонтний організм", що пристосований до існування в чітко визначених природних умовах і не переносять значних коливань в оточуючому середовищі.

Господарство племен черняхівської культури. Землеробство черняхівської культури всіма дослідниками визнається як орне. Доказами цього є знахідки залізних наральників (або їх уламків) (27 екз.) та залізних чересел (7 екз.), а також зображення орного знаряддя на вазі із Лепесівки.

Очевидно, черняхівські землероби користувались "плужним ралом" ("плужницею") - знаряддям перехідного типу з ножем-череслом, симетричним або слабо асиметричним наральником і, можливо, вузькою відвальною дошкою. Саме "плужниця" здатна була підняти чорноземи лісотепу. Черняхівці підняли заліжні землі, які близько 500 років практично не оброблялись. Систему рільництва черняхівських племен можна визначити як довготривалий перелог.

Досить розвинутим було городництво та садівництво, що засвідчують знахідки на поселеннях (Неслуків, Черепин, Кисельово-1) залізних оковок від дерев'яних заступів та втульчатих "топірців-мотижок", які за етнографічними джерелами використовувались для ручної обробки землі.

Для збору врожаю застосовувались серпи та коси, загальна кількість яких становить десятки примірників. За формою, розмірами та засобами кріплення черняхівські коси майже ана-

ДІП І. І. Сторанико

логічні косам античних пам'яток, що вказує на їх походження.

Свідченням продуктивності черняхівського рільництва є знаряддя помолу зерна (ручні млини із ротаційними жорнами) знахідки яких добре відомі на всій території культури. Продуктивність ручних млинів у 3-4 рази вища ніж ручних розтиральників. Більшість жорен була виготовлена з вулканічного туфу, родовище якого відомо на Вінничині між сс.Жорнище та Лугове, промислова розробка якого, як вважає П.І.Хавлюк, починається в черняхівській час. На південних територіях (Кам'янка-Анчекрак) відомі залишки двох ножних ступ для лущення проса.

Серед культур, які вирощувало черняхівське населення, було просо (43,9%), ячмінь (34,2%), пшениця двозернянка (16,7%), пшениці однозернянка, м'яка, спельта, карликова (1,6%); жито (1,7%), горох (0,2%); сочевиця (0,05%) та льон (0,04%). Просо черняхівські племена вирощували не на підсічних гарях, а на орних цілинних чорноземах, які також чистими від бур'янів.

Скотарство. Приблизно 40% черняхівського стада складала велика рогата худоба, 26% - мала рогата худоба. Регіональні відмінності зафіксовані В.В.Магомедовим для свині та коня: для Правобережного Лісостепу свиня складає 24,5%, кінь - 9,2%, для території Молдови - відповідно 18,9% і 15,8%, а для Причорномор'я - 5,9% та 21,3%. Склад стада, разом із існуванням довготривалого перелогу, дає підстави вважати, що скотарство черняхівських племен було осілим і присадибним. До скотарського реманенту відносяться чотири знахідки "калатал" (Леські, Кобуска-Веке, Комарово та Максимівка), ножиці для стрижки вівець, металеві пінцети та ланцети, якими за етнографіч-

ними відомостями вівчари видаляли скабки, колочки, хробаків з рани та вскривати нариви у худоби.

Промисли. Полювання, для черняхівського населення, на нашу думку могло бути лише певною розвагою і не мало особливого значення в господарстві. Доказом цього є дуже малий відсоток кісток диких тварин на черняхівських поселеннях - всього 3,5%, проти 34,3% у зарубинській та 18,3% у київській культурах. За підрахунками В.І.Далкіна черняхівська культура мала найнижчі показники кісток диких тварин серед всіх культур залізного віку у Східній Європі. Серед диких тварин, на яких полювали черняхівські мисливці, були благородний олень, косуля, лось, ведмідь, дикий кабан, вовк, заць, бобер, тхора, різні види дикої птиці. Цілком можливо, що потребу у хутрі та м'ясі, рибі та продуктах збиранництва черняхівське населення частково задовільняло за рахунок населення київської культури з обмін на гончарний посуд або зерно.

Розділ 5. Розвиток господарсько-екологічних моделей і зміни археологічних культур у Середньому Подніпров'ї з кінця I до V століття.

У заключному розділі подаються підсумкові висновки, що випливають з проведеного дослідження:

1. Виникнення пізньозарубинських пам'яток кінця I - II ст. н. е. стало наслідком економічних та еколого-демографічних процесів, які відбувалися в надрах зарубинської культури.

2. Пізньозарубинську господарсько-екологічну модель можна визначити лише в загальних рисах, враховуючи обмеже-

ність джерелознавчої бази. Господарча спрямованість була націлена на продовження зарубинецької моделі - комплексне господарство із підсічним землеробством, скотарством, мисливством, рибальством та збиральництвом.

Протягом II ст. н. е. (найбільш зволожений період в першій половині I тис. н. е.) відбувається підняття рівня води у водоймищах і ґрунтових вод та змінюється водно-температурний режим. Цей екологічний фактор пояснює зміну території розселення і топографії поселень нащадків пізньозарубинецьких пам'яток - носіїв київської культури, які починають займати нові місця, продовжуючи використовувати також і екологічні ніші зарубинецького і пізньозарубинецького зразка.

3. Київська модель, маючи спільні риси із моделлю пізньозарубинецьких пам'яток, має певні відмінності - 1) змінюється просторова структури заселення (опанування мікрічкових рівнин, пов'язаних із п'яти-, шести- та семичленною гідромережею; 2) приблизно 1/3 населення заселяє екологічні ніші "черняхівського" зразка, які є найбільш придатними для рільництва; 3) з'являються знаряддя орного землеробства (наральники, ротаційні жорна, серпи розвинутих форм); 4) збільшується ступінь осілости населення; 5) відбуваються зміни у складі свійського стада; 6) зменшується значення польовання у господарчому комплексі. Ці зміни у господарчій діяльності відбулися завдяки певному впливу на місцеві племена черняхівської культури.

4. Черняхівська господарсько-екологічна модель суттєво відрізняється від усіх попередніх та наступних моделей за більшістю показників: 1) відносна монотипність черняхівської екологічної ніші у цьому регіоні; 2) спанування мікрічкових

чорноземних рівнин із розгалуженою гідросистемою (до восьмого порядку; 3) довготривалість черняхівських поселень; 4) базування економічної системи суспільства майже виключно на високопродуктивному орному землеробстві, яке створювало умови для утримання професійних ремісників (гончарів, ювелірів, склоробів тощо); 5) наявність повного агротехнічного комплексу рільництва (залізані наральники, чересла, ручні млини; 6) зміни у складі свійського стада (збільшення кількості малої рогатої худоби).

5. Занепад черняхівської культури був викликаний інтенсивним розвитком господарства у сприятливих умовах, що призвело до значних темпів зростання населення та широкої колонізації територій. Вважається, що через 150-200 років настає значна деградація чорноземних ґрунтів, що в загальних межах співпадає із терміном існування черняхівської культури. Посилили прояв антропогенного впливу кліматичні зміни в кінці IV ст. е. н. (значне зволоження клімату). Чорноземи дуже погано переносять відносну перезволоженість (значно збільшується кислотність та засоленість чорноземів, надлишок азоту, що призводить до полягання зернових. Перезволоженість тісно пов'язана із відносним похолоданням і зменшенням вегетаційного періоду. Разом всі ці фактори призвели до порушення рівноваги в системі суспільство-природа, тобто до еколого-демографічної кризи. Головною причиною занепаду черняхівської культури було зникнення надлишку у виробництві зернових - головної економічної умовою утримання ремісників, що створювали яскравий вигляд цієї культури. Агротехнічний та ремісничий каркас культури був зруйнований, разом із цим були обірвані економічні зв'язки, які поєднували різноетнічне

населення черняхівської культури в рамках однієї спільності.

Зовнішньополітичні фактори (гунська експансія і занепад Римської імперії) були відносно другорядними і конкретно не вплинули на долю черняхівської культури.

6. Кризові явища, які зруйнували черняхівську господарсько-екологічну модель, не мали катастрофічних наслідків для київської культури, господарсько-екологічна модель якої мала більший "запас міцності". Господарче спрямування населення київської культури не було зорієнтовано на одну галузь, а займалося в рівній мірі як землеробством, так і скотарством, лісовими та річковими промислами. Кількість київських екологічних ніш була у кілька разів більшою ніж черняхівських. Це дозволило в разі прояву певних кризових явищ в одній з екологічних ніш компенсувати їх за рахунок інших. Не було й такого швидкого зростання населення, як у черняхівській культурі. Все це сприяло тому, що київська господарсько-екологічна модель поступово еволюціонувала в напрямку форм, які були властиві таким слов'янським культурам V - VII ст. як колочинська і пеньківська.

За темою дисертації автором опубліковано такі роботи:

1. Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н.э. // VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко - археологических исследований: Тез. докл. - К. - Наук. думка. - 1987. - С.177-178;

2. Археологическая карта Постугняня второй четверти I

тысячелетия и некоторые вопросы методики картографирования // Современные историко-археологические исследования. Киев. ун-т. - К. - 1988. - С.129-137. - Деп. в Институте научно-технической информации в области общественных наук АН СССР 02.02.89 г. N 368553 (у співавторстві із Петраускасом О.В.).

3. Нові пам'ятки другої чверті I тис.н.е. на Правобережжі Середнього Подніпров'я (за матеріалами розвідок 1985 - 89 р.р.) // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченій 140-річчю з дня народження В.В.Хвойки. с.Білогородка. 1991 р. - К. - 1991. - С.68-69 (у співавторстві із Петраускасом О.В.).

4. Роль та місце палеоекології у курсі вивчення історії розвитку східнослов'янського суспільства // Актуальні питання вивчення вітчизняної історії. - К. - 1991. - С.150-160.

5. Деякі підсумки археологічних досліджень на Правобережній Київщині у 1985-1990 роках (за матеріалами пам'яток пізньоримського часу) // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80 - их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць. - К. - 1992. - С.96-111 (у співавторстві із Петраускасом О.В.).

6. Археологічні пам'ятки Середнього Поросся (За результатами обстеження Рокитнянського району // Наукові записки Білоцерківського Державного краєзнавчого музею. - Випуск I. - Біла Церква. - 1995. - С.3-17 (у співавторстві із Готуном І.А., Панченко М.В., Петраускасом А.В.).

Shishkin R.G. The Economy and Ecology of the population of

the Mid-Dnieper Region (the end of the 1-st - 5-th centuries A.D.).

The thesis of candidate's degree of the speciality 07.00.04 - archaeology. Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1996.

Fundamental thesis's of this Dissertation were exposed in the 6 science articles. Using the archaeological, ecological, osteological and paleobotanical characteristics in this work were created the economy-ecology models of the late Zarubintsy, Kiev and Chernyakhov cultures of the Mid-Dnieper Region. There was established that the principal motive of change of the archaeological cultures for 1st - 5th centuries A.D. are ecology-demographic crisis's.

Швишкин Р.Г. Хозяйство и экология населения Среднего Поднепровья конца I - V вв. н.э.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 - археология. Институт археологии НАН Украины, Киев, 1996.

Основные положения диссертации отражены в шести научных работах. Используя археологические, экологические, остеологические и палеоботанические признаки созданы хозяйственно-экологические модели позднезарубинских памятников, киевской и черняховской культур для Среднего Поднепровья. Установлено, что главной причиной смены археологических культур I-V вв. в Среднем Поднепровье являются эколого-демографические кризисы.

Ключові слова: господарство, екологічна ніша, господарсько-екологічна модель, еколого-демографічна криза.

Підписано до друку 19.03.96. Формат 60 x 84 1/16

Ум. друк. арк. 1.0   Обл. вид. арк. 1.0

Тираж 100 прим.   Зам. 704 1996 р.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України.

252011 м. Київ 11, вул. Паваса Мирного, 26

11129000

AB 34613

AB 34.613